

Raamat eestluse sepikojast Neeva kallastel

Raimo Pullat. Lootuste linn Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917. Estopol, Tallinn, 2004. 504 lk.

Urides eestlaste elu ja tegevust võõrsil, olgu siis Läänes (sõjajärgsel Saksamaal, Rootsis, Kanadas, USA-s) või Idas (tsaariaegsetes Venemaa suurlinnades, asundustes, Nõukogude vangilaagrites ja asumisel), vaatleme ühtlasi iseend otsekui teisest, kaugemast punktist, näeme Eestit väljastpoolt. Raimo Pullat on oma raamatus need kaks aspekti õnnestunult ühte sulatanud. Lugejale avaneb eestlaste elu ja tegevus Vene pealinnas ühelt poolt ning teisalt selle mõju eesti identiteedile, kohatunnetusele, laiemalt Eesti arengule üldse.

Peterburi asutamine 1703. aastal ja selle suhteliselt kiire arenemine Kirde-Euroopa ainsaks tõeliseks suurlinnaks muutis Eesti mõttelist asendit. Sestsaadik ei paiknenud meie maa enam moodsa kultuurilise oikumeeni äärel – loode pool Neeva suudmes kasvas euroopluse sillapea. Ehkki vastuoluline nagu läände ja itta kiikav Vene kahepäine kotkas.

1915. aastal arvati, et Eestis töötas umbes 380 kõrgharidusega eestlast (60% kõigist eesti kõrgharitlastest), väljaspool Eestit aga oli neid 230 (37%), 3% puhul oli asukoht teadmata. Suurem osa võõrsil viibivatest haritlastest elas tol korral Venemaal, eriti just Peterburis ja Peterburi kubermangus. Venemaa ülikoolides oli Esimese maailmasõja aastail eestlastest professoreid rohkem kui Tartus. “Lootuste linn”, “muinasjutu ime”, nii on eestlased minevikus Peterburi nimetanud. Ja naljaga pooleks öelnud: see on suurim eesti linn. 1917. aastal elas Peterburis umbkaudu 60 000 eestlast, Tallinnas ligikaudu 90 000.

Linnaurimine on omaette teadus, millega Raimo Pullat on olnud seotud aastakümneid. 1981. aastal avaldas ta raamatu “Peterburi eestlased. Ajaloolis-demograafiline käsitlus XVIII sajandi algusest kuni 1917. aastani” (63 lk.). Laiendatult ja süvendatult on see aspekt olemas ka uues suures töös, nimelt selle esimeses osas “Peterburi eestlased”. Seal vaadeldakse

Peterburi eestlaste loomulikku iivet ja rännet, paiknemist suurlinna erinevates osades, perekonnaseisu, vanust, haridust ning professionaalset ja vanuselist koosseisu. See on täiendus Eesti ajaloolisele demograafiale.

Aga samavõrra peaksid R. Pullatile kumarduse tegema vene ajaloolased-linnauurijad. Üsna kindlasti nad ei tea, et Peterburi immigratsiooni areaali edelapoolne piir kulges joonel, mis läbib Paldiskit, Türi ja Võru. Nüüd on neil võimalik seda lugeda eesti ajaloolase uuest monograafiast. Esimeste Peterburi asunud eestlaste hulgas olid tooniandvad sõdurid ja teenijatüdrukud, perekonnaseisult vallaalised inimesed. 18. sajandil ühendas Peterburi eestlasi ja soomlasi Soome luteriusu kogudus. 19. sajandil ja 20. sajandi algul oli eesti keskuseks Jaani kirik ja selle kool. Eestluse säilitajaiks jäid need ka siis, kui asutati eesti seltsid. Tuhanded eestlased leidsid tööd suurlinna vabrikutes, arvukalt tegutses meie rahva liikmeid kaubanduses ja transpordis, suurenes rantjeede ja kinnisvaraomanike osatähtsus. See kõneleb rahvuslike äriühingute kujunemisest Vene pealinnas. Nõukogude ajaloolased sellele kuigivõrd tähelepanu ei pööranud.

Eestlasi sundisid kodumaalt lahkuma eeskätt sotsiaalsed ja majanduslikud tegurid. Lähemal uurimisel selgus, et oli ka teisi tõukejõude. Näiteks rändas Haapsalust, mis jääb Peterburi tugevamast mõjutsoonist lääne poole, arvukalt eestlasi Neeva kaldale. Siin toimusid ilmselt suvitluslinna sidemed pealinnaga, sellest tulenev informeeritus ja isiklikud kontaktid.

R. Pullat näitab, et seoseid Eesti ja lähima suurlinna vahel oli palju – terve mõjutuste kompleks, mis vajab veel uurimist. Mõnedele perspektiivsetele teemadele on autor vihjanud. Nii ootaks kirjutamist raamat eestlaste majandustegevusest Peterburis, jõukuse kasvust, mis löi eeldused eesti seltskonna kujunemiseks ja eliidi esilekerkimiseks. Mahuka uurimuse saaks eestlastest Peterburi ümbruses, eriti Narva ja Peterburi vahelisel alal.

Käesoleva raamatu raskuskese on aga haridusel, kultuuril ja Vene pealinnal kui eestluse sepikojal. Peterburi mõjuväli ulatus kõigi Venemaa läänepiiril elavate rahvasteni. Kuid tundub, et just eestlaste ja ka lätlaste ühiskondlikule arengule on olnud selle linna mõju eriti suur. Vaatleme arve muulaste osast Peterburi kultuurielus 1897. aasta rahvaloenduse põhjal: eestlasi tegutses kultuuri alal 501, soomlasi 358, lätlasi 650 ja leedulasi 578. Seejuures oli soomlasi Peterburis ligi poole rohkem kui eestlasi.

Ka haridustase oli Peterburi eestlastel kõrgem kui Peterburi soomlastel. Kõik kõneleb sellest, et eestlaste kultuurilisele ja ühiskondlikule arengule oli vene suurlinn erakordselt tähtis. Oma intelligentsi kujunemiseks olid Soomes olud soodsamad kui Baltimaades. Eesti ja läti haritlased tundsid end aga Peterburi inimhulgas ja rahvaste paabelis kodumaal valitsevast vaimsest ja administratiivsest survest mõnevõrra vabamana.

Vene pealinna eesti diasporaad saab mitme näitaja põhjal võrrelda soome, läti ja leedu omaga. Autor on teinud huvitavaid järeldusi, aga mõtlemisainet jääb lugejalegi. Näiteks on Helsingis Piiter hästi tajutav linnastruktuuris ja arhitektuuris. Tallinnas seda eriti palju ei ole, kuid hiigellinna vaimne mõju oli (on) siin sama suur, ehk suuremgi.

Peterburi oli üks intelligentsi esimesi keskusi, see oli eesti haritlastele töö- ja elupaik enne, kui sai eestlaste tähtsuselt teiseks koolilinnaks. Faehlmanni ajal oli Tartus eesti haritlaste sõpruskond, ent 1850. aastatel oli see hajunud – sel kümnendil elas Tartus ja Tallinnas vaid mõni üksik kõrgesti haritud eestlane, kes end meie rahvuslikus elus kas või vähesel määral on jäädvustanud. Ent Peterburis hakkas tollal juba formeeruma patriootide (rahvasõprade) koondis. Alles 1860. aastatel kujunes Tartugi (Peterburi kõrval) eesti kõrgharitlaste keskuseks, Tallinn veelgi hiljem.

19. sajandi lõpupoole omandas Peterburi eestlaste jaoks hariduskeskusest suurema tähtsuse. Seal sai noor eesti üliõpilane suhelda ka küpses eas eesti haritlastega, liikuda eesti haritud seltskonnas varem ja laiemalt, kui see näiteks Tallinnas võimalik oli.

Sellest kõigest loob R. Pullat otse monumentaalse ajaloomaali, mida siinkohal ei ole võimalust pikemalt kirjeldada, see väärub lugemist. Teos kajastab eesti haritlaskonna kujunemislugu Vene pealinnas algusaegadest 19. sajandi esimesel poolel, kuid nii mahuline kui ka sisuline rõhk langeb põlvkonnale, kelle osaks sai kaasa lüüa Eesti omariikluse loomisel.

Vaadakem Peterburi eestlaste näoilmet arvukatel illustratsioonidel: rahulik enesekindlus, väärikus, eneseteadvus. Selline ilme oli omane eestlastele Eesti Vabariigis 1920. aastatel. Ehkki samas asus Vene tsarismi keskus, Neevalinna elanikke see ilmselt vaimselt ei lämmatanud. Ometi võõrduti Peterburis mitte ainult oma rahvast ja esivanemate maast, vaid ka oma vanematest. See oli lootuste linna teine külg, mida autor lugejale korduvalt meenutab.

Üldjoontes oli ju teada, et Peterburis õppis sajandivahetusel ja kuni 1917. aastani palju eesti noori, et see linn oli eesti haritlaste koondukiskoht. Kuid täielikumata pilti aegade lõikes ja erinevate elukutsete osas omame alles nüüd. Nüüd võime öelda, et tunneme Peterburi osa eesti haritlaskonna vanemas ajaloos konkreetselt ja kindlas raamistikus.

Peterburis hariduse saanud eesti intelligentsi valgustab raamatu teine osa “Peterburi – eesti haritlaskonna peamisi kasvulavasid”. Siin on peatükid juristidest, inseneridest, arhitektidest, metsandustegelastest, arstidest, kooliõpetajatest, kutseharitlastest (laevajuhid, tehnikud, maamõõtjad, raamatupidajad, apteegibilised jt.), muusikutest, kunstnikest ja ohvitseridest.

Väga kaalukas osa iseseisva Eesti riigi struktuuri ja seadusandluse väljakujundamisel oli juristidel. Tsaariajal ülikoolis käinud eesti õigusteadlaskonnas oli kaks põhigrupi: Tartus ja Peterburis õppinud. Venestus oli andnud Tartu ülikooli õigusteaduskonnale ranga hoobi, tegemist oli senise õigusaridussüsteemi hävitamisega. Teaduskond tuli sõna otseses mõttes uuesti komplekteerida. Venemaalt saadeti õppejõududeks šoviniste, andetuid karjeriste, ent ka tõeliselt andekaid teadlasi (V. Grabar jt.). Peeter Järvelaiu sõnul oli mõnelegi neist Tartu hüppelauaks suurematesse keskustesse ja teadusredeli kõrgeimatele pulkadele. Provintsiülikoolile tähendas see õppejõudude pidevat vahetumist ja koguni puudumist. Peterburi ülikooli õigusteaduskond oli heatasemeline, seal õppinud eestlased on oma suuskooli ja professoreid kõrgelt hinnanud. Esimese maailmasõja eel ja ajal käis õigusteaduskonnas ligi pool Peterburi ülikooli Eestist pärit tudengitest. Eesti riigi loomisel ja arendamisel osales neist kümneid: Ants Piip, Jaan Teemant, August Rei, Otto Strandman, Nikolai Maim, Otto Tief, Ado Anderkopp, Aleksander Hellat – need on vaid mõned väljapaistvamad nimed. Nende kõrval mainiksin tasakaalu huvides aga Tartu haridusega juristide võimsat kvartetti: Jaan Poska, Jüri Vilms, Jaan Tõnisson, Konstantin Päts. Isikunimede registris on neist vaid Päts. Tartupoolele kaalukausile leidub veelgi mõjuvaid jõude (Kaarel Parts jt.). Venestusaegne Tartu ja Peterburi õigusteaduskond esindasid mõlemad vene õigusteadust. Läänes õppinud eesti juriste oli 1920. aastate alguseks väga vähe. Iseseisva Eesti õigussüsteemi loomisel võeti eeskujuks Vene impeeriumi justiitsministeerium, selle asutuste süsteem ja õigusaktid. Juurapuu ühekülgne kallak oli silmanähtav. Tehnikahariduses näiteks

rikastasid Vene ja Lääne suund teineteist ning mõnedki eesti insenerid omandasid kasulikke teadmisi nii Peterburis, Riias kui ka Lääne-Euroopas.

Tähelepanuväärne on lk. 111, kus on toodud hulk Peterburi ülikooli lõpetanud aastatest 1823–1968. Autori arvates peaks enamik neist nime järgi otsustades olema rahvuselt eestlased, suurem osa neist lõpetas õigusteaduskonna. Et dokumentidest ei selgu üliõpilase rahvus, on tsaariajale iseloomulik. Kahjuks ei saa me teada ka nende meeste seisust ega seda, kus nad said ülikoolis õppimiseks tarviliku eelhariduse. Koduselt kõlava nime põhjal otsustamine viib sageli eksiteele. Näiteks sobib ohvitseride peatükis esinev kindral Vladimir Kappel, keda on tihti peetud eestlaseks ja muusikute Kappelite sugulaseks. Me leiame selle legendi tekstist, muinasjuttu kummutavat Tõnu Tannbergi artiklit märkab aga vaid põhjalik lugeja, kes uurib ka joonealuseid viiteid. Aga ikkagi on lk. 111 toodud juristide nimestik mõtlemapanev. On, mida veel uurida.

Täiendustuleb Peterburis õppinud või töötanud eesti tegelaste kohta edaspidigi, kuid ajaloopildi üldine kompositsioon on antud. See tagab meie ees olevale raamatule kindla koha eesti historiograafias. Ja Kirde-Euroopa ainsa hiigellinna historiograafias samuti. Arvestades, et tegu on ikkagi Venemaa tähtsusest teise (aga mõnede meelet esimese) linnaga, oleks põhjendatud avaldada monograafia (mõnevõrra selleks kohandatud) vene keeles. Nagu ilmsel kuuldavasti vene keeles Max Engmani analoogne teos soomlastest Peterburis. Aga inglise keeleski peaks olema rohkem kui 6-leheküljeline resümee. Võiks olla mahukas, hästi kujundatud raamat “Balti rahvaste ja soomlaste osa Peterburi ajaloos”. Vähemalt eestlastel ja soomlastel on selleks eeltöö tehtud ja autor olemas. Läti uurijaid on Peterburi lätlaskond köitnud vähem.

Peterburi taustaga eesti haritlaste käsitlemise kõrval läbib raamatut otsekui teise liinina iseseisvunud Eesti mitmesuguste ametkondade väljakujundamise ja spetsialistidega mehitamise probleem. R. Pullat on siingi uusi tulemusi saavutanud, mis on otsekui monograafia lisaväärtus. Raamatu arvukad tabelid ja 12 lisa hõlmavad üle 100 lehekülje. Nende tõeline väärtus ja ka võimalikud puudused ning eksimised (mida igas suures töös ette tuleb) selguvad kõige paremini kasutamise käigus. Nende ridade kirjutaja on saanud siit väga vajalikku teavet, mille kõrval üksikud komistused (näiteks K. v. Baer ei asu-

nud Tartusse mitte 1876., vaid 1867. aastal – lk. 193) suurt kaalu ei oma. Igatahes peitub teose kaante vahel monograafia kõrval veel omaette väärt teatmeteose.

Iseseisvasse Eestisse tuli aastail 1917–1918 endisest Vene armeest üle 2000 ohvitseri. Märkimisväärne ja just haritum osa neist oli õppinud Peterburi sõjaväe õppeasutustes. Hea, et viimastest on antud kokkuvõtlik ülevaade: kõrgkooli oli seitse, sõjakooli, mille lõpetajad said üldjuhul nooremohvitseri (lipniku) auastme, oli aga poole rohkem – 14. On ülesvõtteid sõjakoolide impositantset peahoonetest. Osavalt on kasutatud nii Peterburi kui ka eesti allikmaterjali, neid kõrvutatud ja võrreldud. Põhijäreldus, et erinevalt teistest intelligentsikihtidest sündis Eesti Vabariigi esialgne sõjaväeline haritlaskond tervikuna Venemaal ja just Peterburi oli eesti professionaalsete sõjaväelaste, eriti kõrgema ohvitserkonna kasvulava, on asjakohane. Võrdluseks: taasiseseisvunud Eesti kaitsejõududesse tuli aastail 1991 ja 1992 Nõukogude impeeriumi väest samuti häid ohvitseri, kuid eelkirjeldatud tulekuga võrreldes tühiselt vähe. Huvitav fakt on, et piiterlaste osatähtsus Eesti sõjaväes – eriti vanemohvitseride hulgas – oli 1922. aastal tunduvalt suurem kui 1919. aasta võitluste aegu. Mingil määral kehtis siin vana tõde, et kata ainult laud, küll siis sõjajaid tuleb (asjakohane näide on kindral D. Lebedev – Luik), kuid oli muidki mõjureid: Peterburi taustaga sõjamehed olid head professionaalid, kes jäeti armeesse ka rahu saabudes, mil paljudel teistel tuli erru minna.

Pikka ajavahemikku hõlmavas teoses on raske, isegi võimatu kirjeldada kõiki asjasse puutuvaid institutsioone nende pidevas arengus. Tahes-tahtmata tuleb piirduda üksikute arenguetappidega, ikka jääb mõni küsimus vastuseta. Lk. 78 loeme, et “tänu [pastor Georg] Reinfeldtile sai Jaani kogudus 1843. aastal ka oma kooli, mis paratamatule venekeelsele õpetusele vaatamata oli eestlastest väljarännanute hulgas peamisi eesti meele ja keele, seega eesti kultuuri aluste säilitajaid”. Täiesti õige hinnang, ent paraku jääb lugejal mulje, et see kool oli vene õppekeelega. Ja alles lk. 284 selgub, et see nii ei olnud.

R. Pullat on eesti ajaloolastest enim ja kauem uurinud linnaajaloo ja -sotsioloogia klassikuid (vähemalt 1960. aastatest). Eessõnas on neist antud ülevaade. Kahtlemata on teoreetiline pagas teritanud autori silma, nende mõju mõttekäigule ja järeldustele ei puudu. Aga ikkagi tahtnuks teose põhiosas näha selgemat teooria

ja ainekäsitletuse sümbioosi. Eessõnast tagapool me teoreetikute nimesid enam ei kohta. Hea oleks eesti keeles lugeda põhjalikumalt käsitlust moodsa urbanistika teoreetilisest arsenalist, ja kahtlemata on R. Pullatil parimad eeldused selle kirjutamiseks.

Väljarännanute usuelu käsitlus aitab paljuski selgitada eesti diasporaa identiteeti. Väärt tõdemus on, et luterlaste Jaani kogudusse ja eesti õigeusu kogudusse võis kuuluda umbes pool Peterburi eestlastest (lk. 87), ülejäänutest kuulus suur osa saksa, vene jt. kogudustesse. Venestuse nakkus saadi ilmselt Peterburis, saksastumise pisik oli aga paljudel kodumaalt kaasas.

Kes kirjutab eesti haritlaskonna lugu, kirjutab ikka eestluse arengu ja Eesti iseseisvuse saavutamise lugu, olgu siis tegemist kultuurilise, majandusliku või poliitilise iseseisvusega. Käesolevas raamatus on seda kõike, kuid mulle tundub, et sihikindlat rõhku on autor pannud just viimasele, mis viis Eesti lahkulöömiseni Venemaast. Meie ees on tüüpiline situatsioon ülemaailmse kolonialismi ajaloost. Eks paljud Aafrika, Aasia ja Lõuna-Ameerika rahvaste juhid, kes kukutasid oma maal koloniaalrežiimi, õppinud Londonis, Pariisis või Brüsselis. Nende metropolide ritta paigutub ka Peterburi. Peterburi oli esimene linn, kus kümned tuhanded eestlased said hingata suurlinna õhku. Ja kuigi eesti noore kunstirahva paleus oli Pariis, siis paljud neist ei oleks iial Seine'i kallastele jõudnud, saamata enne koolitust lähemal asuvas Neevalinnas.

Ajaloo huviliste laual on nüüd informatsiooni-rikas raamat eesti haritlaskonna kujunemisest Peterburis. On selge, et niisuguse raamatu puhul ei saa lihtsalt nii, et võtad kätte ja kirjutad. Sellise teemaga tuleb kaua koos elada ja koos küpseda. Uurides Peterburi, uuris autor ühtlasi Tallinna ja kogu Eestit, ning vastupidi. Sellel teosel on väljapaistev koht Raimo Pullati ulatuslikus loometöös.

Väino Sirk